

Beata Kołodziejczyk-Mróz

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID: 0000-0002-6657-6120

DOI 10.24917/9788380845817.6

Anatomia depresji w powieści *Niekończąca się historia* Michaela Endego

Ludzkie namiętności stanowią nie lada zagadkę, a dzieci ulegają im w nie mniejszym stopniu niż dorośli. Ci, którymi zawładnęła namiętność, nie potrafią jej wytłumaczyć, a ci, którzy czegoś takiego nigdy nie zaznali, nie potrafią jej pojąć.

(Michael Ende, *Niekończąca się historia*)

Wstęp

Na przestrzeni ostatnich dwóch pokoleń w zaskakujący sposób zmienia się status depresji. Po pierwsze stała się ona najbardziej rozpowszechnionym zaburzeniem psychicznym. Po drugie – depresja znacznie częściej dotyczy nastolatków. W latach 60. średnia wieku początku stanów depresyjnych wynosiła trzydzieści lat; dziś jest to mniej niż piętnaście lat¹. Wobec tego nie powinien dziwić fakt, że nawiązania do tego problemu bez trudu można znaleźć zarówno w literaturze czy kinematografii, jak również w utworach pisanych wiele lat temu.

Dziecięca depresja jako jeden z wątków przewija się również w powieści *Niekończąca się historia* (1979) autorstwa Michaela Endego, a także w jej słynnej, choć nieco kontrowersyjnej ekranizacji z roku 1984 w reżyserii Wolfganga Petersena. Protagonistą opowieści jest dziesięcioletni chłopiec – Bastian Baltazar Buks, który w utworze staje się równocześnie bohaterem własnej historii. Po przeżytej traumie, jaką jest śmierć matki, oraz w wyniku braku porozumienia z ojcem, również pozostającym w emocjonalnej izolacji, chłopiec intuicyjnie szuka

¹ Por. M.E.P. Seligman, E.F. Walker, D.L. Rosenhan, *Psychopatologia*, przeł. J. Gilewicz, A. Wojciechowski, Zysk i S-ka, Poznań 2001, s. 270.

wyjścia z wszechogarniającej pustki, próbując funkcjonować w nowej rzeczywistości. Aby zrozumieć mechanizmy działania bohatera, istotne wydaje się scharakteryzowanie chłopca z punktu widzenia psychologii rozwojowej oraz klinicznej, tak aby w finalnej części przytoczyć przykłady przyczyn depresji u Bastiana, jego zachowań depresyjnych, jak i literackich obrazów depresji w utworze.

Charakterystyka okresu adolescencji

Dorastanie (adolescencja) obejmuje okres życia między dzieciństwem a dorosłością. Stanowi etap w rozwoju, w którym dynamiczne zmiany zachodzą równocześnie w wielu obszarach funkcjonowania młodego człowieka. Przyjmuje się, że dorastanie obejmuje okres od 10/12 do 20/23 roku życia i dzieli się na dwa podokresy: wczesne dorastanie (10–16 rok) oraz późne dorastanie (17–20/23 rok). Umowne granice dorastania stanowią następujące dwa czynniki: specyfika rozwoju biologicznego (pokwitanie) oraz zakończenie etapu edukacji. Natomiast świadomość bycia w przełomowym okresie życia pojawia się około 17 roku życia² i stanowi najważniejszy wskaźnik przejścia z okresu wczesnego dorastania w okres późnego dorastania.

Psychologowie, opisując zmiany zachodzące w młodym człowieku, koncentrują się na obszarach takich jak: rozwój biologiczny, rozwój poznawczy, rozwój emocjonalny, rozwój moralny, rozwój społeczny oraz rozwój osobowości. W dalszej części artykułu w kontekście tematyki depresji, ze szczególnym uwzględnieniem depresji dziecięcej, dokładniej omówione zostaną wybrane kwestie dotyczące rozwoju emocjonalnego, rozwoju społecznego oraz rozwoju osobowości adolescenta.

W okresie dorastania rozwojowi mózgu, umożliwiającemu lepsze funkcjonowanie poznawcze, towarzyszy rozwój emocji: stają się one bardziej złożone i lepiej kontrolowane. Rozwój emocji idzie w parze z rozbudowaniem sfery uczuć wyższych powiązanych z wartościami. Młodzi ludzie przeżywają silne stany emocjonalne – w zakresie pozytywnych, ale i negatywnych emocji. Jak wykazują ostatnie badania, znacznie częściej u młodzieży występują negatywne emocje, na które wpływ mają m.in. takie czynniki, jak zmiany w obrazie własnego ciała, spadek samooceny, mała popularność wśród rówieśników, problemy z nauką czy problemy rodzinne³. Do negatywnych emocji przeżywanych silnie przez młodzież zalicza się: stany depresyjne, smutek, lęk, poczucie wstydu, poczucie winy, a także niechęć i wrogość wobec siebie i innych.

2 Por. J. Trempała, *Psychologia rozwoju człowieka*, WN PWN, Warszawa 2011, s. 259.

3 Ibidem, s. 266.

Ta ambiwalencja uczuciowa w okresie dorastania rozumiana jest na dwa sposoby. Pierwszym z nich jest przeżywanie sprzecznych uczuć wobec tych samych obiektów w tym samym czasie (tzw. uznanie koegzystencji dwóch konfliktowych emocji). Jest to spowodowane pojawieniem się nowych zdolności poznawczych, które umożliwiają jednoczesne odzwierciedlanie dodatnich i ujemnych cech jednostki, a tym samym przeżywania przeciwstawnych emocji, np. nadziei i beznadziejności. Drugim sposobem rozumienia ambiwalencji uczuciowej jest definiowanie jej poprzez związek z labilnością emocjonalną, czyli zdolnością do przechodzenia w krótkim czasie od emocji wyrażających smutek, lęk czy gniew, do radości i pewności siebie. Psychologia rozwojowa tłumaczy to potrzebą opanowania uczuć dyssatisfakcji i niepewności powstałych w związku z przemianami rozwojowymi: „Nadmierna satysfakcja, poczucie mocy i samozadowolenie są równie nieadekwatne do aktualnej sytuacji życiowej jak lęk, słabość czy bezsilność”⁴.

W okresie dorastania silnie zaznacza się rozwojowa potrzeba niezależności i kontrolowanej separacji od świata zewnętrznego. Potrzeba samotności – *aloneness need* – jest częścią zdrowego procesu dojrzewania i koniecznością rozwojową, przed którą staje młody człowiek budujący koncepcję swojego życia⁵. Czas spędzany z samym sobą może być poświęcony na pogłębioną autoanalizę, ponadto wspomaga uczenie się, myślenie, wprowadzanie innowacji, relaksowanie się czy też osiąganie spokoju wewnętrznego. Bycie samemu pozwala na pogłębianie relacji z osobami bliskimi, gdyż skłania do refleksji nad ich rzeczywistą rolą i znaczeniem. Drugim istotnym zjawiskiem jest osamotnienie lub inaczej poczucie samotności – *loneliness*. Wiąże się ono z wieloma trudnymi do zaakceptowania emocjami negatywnymi, które kojarzą się z subiektywnie doświadczaną rozpaczliwą pustką i poczuciem straty oraz nostalgią za bliskością i serdecznością innych (wskutek zmniejszenia czasu spędzanego z rodzicami, rozluźnienia więzi emocjonalnej z nimi i wzrostu liczby konfliktów)⁶.

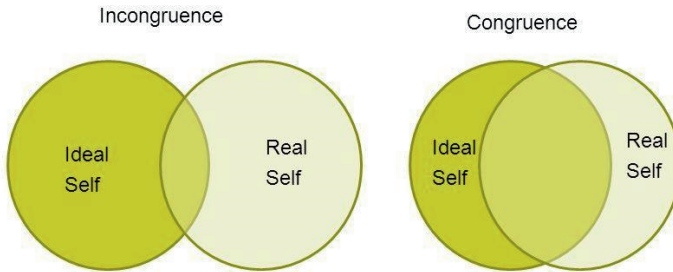
We współczesnej psychologii rozwój osobowości w okresie dorastania opisuje się w kategoriach rozwoju koncepcji Ja. Dziecko, co prawda, ma już przed wejściem w okres adolescencji Ja ukształtowane, ale nie zdaje sobie z niego sprawy. Możliwość świadomego objęcia myślą własnego Ja pojawia się w związku rozwojem umysłowym na poziomie operacji formalnych, czyli innymi słowy: Ja definiuje się jako sumę „atrybutów, uzdolnień, postaw, wartości, jakie przypisuje sobie podmiot,

4 Ibidem, s. 267.

5 Por. ibidem, s. 279.

6 Por. ibidem.

Self

Ryc. Koncepcja Ja – przejście od niespójnego i niestabilnego Ja do Ja zintegrowanego.
Źródło: C. Rogers, *Personality Psychology. Presentation*, <https://slideplayer.com/slide/10803713/> [dostęp: 13.01.2020]

charakteryzując samego siebie”⁷. W okresie dorastania następuje przejście od niespójnego i niestabilnego Ja do Ja zintegrowanego. Wzrasta świadomość posiadania sprzecznych cech, które ujawniają się w różnych kontaktach społecznych: młody człowiek może być ekstrawertykiem w domu, a introwertykiem w szkole (lub na odwrót).

Charakterystyczna zmienność nastrojów (zwłaszcza w pierwszej fazie dorastania) sprawia, że adolescent w jednym momencie swojego życia koncentruje się na pozytywnych charakterystykach samego siebie, w innych – wyłącznie na negatywnych. Takie wahania mogą przyczynić się do braku rozeznania, kim się jest w rzeczywistości. Brak pełnej integracji cech przeciwstawnych może być podtrzymywany przez sprzeczne oczekiwania, którym nastolatek pragnie sprostać (np. bycie posłusznym synem, ale i fajnym kumplem). Dodatkowo zamęt tożsamościowy wzmacnia ukrywanie prawdziwych odczuć i przekonań (prawdziwe Ja, prywatne Ja) i jednocześnie wyrażanie takich, jakich oczekuje od adolescenta otoczenie (fałszywe Ja, fasadowe Ja, prywatne Ja).

⁷ Por. *ibidem*, s. 269.

Kliniczny obraz depresji adolescentów

Jak widać, kryteria rozwojowe wydają się w znacznym stopniu przyczyniać do obniżenia nastroju u adolescentów, jednak ocena depresyjności wśród młodzieży sprawia duże trudności ze względu na brak jednoznacznych kryteriów diagnostycznych. W klasyfikacji DSM-IV (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 4th edition) przyjmuje się, że kryteria epizodu depresji u dorosłych mogą być stosowane również w diagnostyce depresji dziecięcej, chociaż zaleca się zwrócenie uwagi na szereg różnic. Depresja dziecięca bowiem może uwidaczniać się w postaci tzw. masek depresyjnych, np. maski somatycznej (ból głowy, ból brzucha, moczenia nocne, męczliwość, zaburzenia snu), fobii szkolnej (niechęć do nauki, zaburzenia koncentracji, niewypełnianie obowiązków szkolnych), niechęć do aktywności (izolacja od otoczenia, obojętność, ucieczka w świat fantazji, bezradność, niskie poczucie własnej wartości) czy w zachowaniach prowokacyjnych (bunt, agresja, samoagresja, ucieczki z domu, wagary, narkomania, alkoholizm).

Obok wyżej wymienionych niejawnych postaci depresji może ona występować również w sposób jawny: jako symptom (nastrój depresyjny), syndrom (zespół depresyjno-lękowy) lub jako zaburzenie depresyjne⁸. Ponieważ w okresie wczesnego dojrzewania stany depresyjne występują wraz z obniżeniem nastroju i pojawieniem się wielu negatywnych emocji, postawiono hipotezę o normatywnym charakterze depresji, jako stanu wynikającego z przemian zachodzących w sferze biospołecznej adolescenta i niewpływającego negatywnie na jego dalsze losy.

Wysoki wskaźnik depresyjności wśród młodzieży próbuje się wyjaśnić rozpadem więzi międzyludzkich, brakiem oparcia w rodzinie, niskim poczuciem bezpieczeństwa czy też narastaniem negatywnych zjawisk społecznych. Uznaje się, że prawie każdy cierpiał na depresję, przynajmniej w jej łagodnej formie (dystymia). Poczucie straty i bólu jest nieuniknionym elementem procesu dorastania i starzenia się. U uczniów to poczucie powodować mogą słabo napisane wypracowania, brak akceptacji ze strony rówieśników itp.

Posługując się terminologią psychologiczną, depresja według DSM-IV określana jest jako zaburzenie nastroju. Jest to jednak nieco mylna definicja, ponieważ w epizodzie depresji mamy do czynienia z czterema grupami jej objawów: są to zaburzenia nastroju, zaburzenia myślenia lub poznawcze, zaburzenia motywacyjne oraz zaburzenia fizyczne⁹. Smutek i poczucie winy są oczywistymi emocjonalnymi symptomami depresji, oprócz nich często pojawia się niepokój, stąd też zaburzenie

8 Por. J. Trempała, *Psychologia rozwoju człowieka...*, s. 281.

9 Por. M.E.P. Seligman, E.F. Walker, D.L. Rosenhan, *Psychopatologia*, s. 271–272.

depresyjne uznawane jest za tożsame z zaburzeniem lękowym. Co do zaburzeń poznawczych, osoba w depresji kreśli negatywny obraz siebie samej. Jest przekonana, że poniosła klęskę i że przyczyna tego niepowodzenia tkwi w niej. Oskarża samą siebie i ma tendencję do brania odpowiedzialności za to, co się stało. Oprócz tego jednostka znajdująca się w stanie depresji niemal zawsze pesymistycznie patrzy w przyszłość, z poczuciem beznadziejności, przekonaniem, że jej działania są z góry skazane na porażkę. Zaburzenia motywacji objawiają się zaniedbywaniem lub zaprzestaniem wykonywania obowiązków (chodzenie do szkoły, chodzenie do pracy), a nawet nadmiernym oddawaniem się rozrywce.

Wydaje się, że częstym symptomem depresji jest również podejście ambiwalentne¹⁰. Podjęcie przez człowieka jakiegokolwiek decyzji stanowi swoiste „być albo nie być”, a lęk przed popełnieniem błędu paraliżuje. Jego skrajana forma, tzw. paraliż woli, objawia się przestaniem wykonywania nawet koniecznych do życia czynności. Najbardziej zdradliwymi są jednak zmiany fizyczne. Wraz z pogłębianiem się depresji zanika radość, powodując spadek kondycji fizycznej. Powszechnymi zjawiskami są: utrata apetytu, zaburzenia snu, objawy somatyczne. Depresja jest często pierwszą oznaką chorób zakaźnych, chorób nowotworowych i schorzeń serca.

Literacki obraz depresji w powieści *Niekończąca się historia*

Bastian Baltazar Buks to dziesięcioletni chłopiec, którego poznajemy w trudnym dla niego okresie życia: niedawno stracił matkę, a relacja z ojcem uległa znacznemu rozluźnieniu, i to bynajmniej nie z woli chłopca: „Ojciec nic nie mówi. Zawsze tak jest. Jemu jest wszystko jedno”¹¹. Epizod depresyjny Bastiana charakteryzują przede wszystkim: zaniżone poczucie własnej wartości, zaburzenia motywacyjne, poczucie winy oraz lęk.

Chłopiec ma zaniżone poczucie własnej wartości głównie z winy kolegów, którzy przezywają go, używając określeń: gruba beka, ciamajda, fioł, cymbał, blagier czy szachraj. Już na początku powieści czytelnik dowiaduje się, że bohater zaprzestał aktywności, które przed śmiercią mamy sprawiały mu radość – zrezygnował z pływania i jazdy konnej. Jego jedyną pasją i swoistą ucieczką od smutnej rzeczywistości, w której musi egzystować, są książki. Kiedy w antykwariacie pana Koreandera odnajduje grubą księgę w miedzianej oprawie zatytułowaną *Niekończąca się historia*, jest przekonany, że odnalazł dzieło absolutne. Wraz z kradzieżą

¹⁰ Por. J. Trempała, *Psychologia rozwoju człowieka...*, s. 282.

¹¹ M. Ende, *Niekończąca się historia*, Wrocław 2006, s. II.

książki u chłopca automatycznie pojawiają się wyrzuty sumienia, i co gorsza, poczucie winy, że jego ojciec ma syna złodzieja:

Zobaczył przed sobą spokojną, smutną twarz ojca i wiedział, że nie potrafiłby go okłamać. Ale tym bardziej nie mógł mu powiedzieć prawdy. Nie, jedyna rzecz, jaką mógł zrobić, to odejść, gdziekolwiek, daleko stąd. Ojciec nie powinien się nigdy dowiedzieć, że jego syn został złodziejem. I może wcale nie zauważy, że Bastiana już nie ma. W tej myśli było nawet coś pocieszającego¹².

Bastian to w kategoriach psychologicznych chłopiec zależniony, niefunkcjonujący prawidłowo na płaszczyźnie emocjonalnej i społecznej:

Tak czy owak lękał się szkoły, miejsca swoich codziennych klęsk, bał się nauczycieli, którzy dobrotliwie przemawiali mu do sumienia albo wyładowywali na nim złość, bał się innych dzieci, które natrząsały się z niego i nie pomijały żadnej okazji, aby mu udowodnić, jaki jest niezdarny i bezbronny¹³.

Świat po śmierci mamy nie zmienił się zewnętrznie, ale świat doznań wewnętrznych syna i ojca nie pozostał taki sam: Bastian dobrze rozumiał, że ojciec był smutny. On sam przeplakał wówczas wiele nocy, łkając tak spazmatycznie, że nieraz musiał wymiotować – ale z biegiem czasu to minęło. A on istniał nadal. „Dlaczego ojciec nigdy z nim nie rozmawiał, nie o mamie, nie o rzeczach ważnych, tylko ot tak, o tym co najkonieczniejsze?”¹⁴.

Jedyne więc, co otwiera mu możliwość ucieczki z tego świata, to podążanie za wyobraźnią. Dlatego chłopiec stopniowo zagłębia się w lekturze, poznając mieszkańców Fantazjany, którzy wskutek różnych przeżyć również nagle utracili spokój. I tak kiedy ognik Blubb opowiada, że w jego krainie – w Cuchnących Błotach – nie ma już jeziora Wrząca Kipiel, pada pytanie, czy w takim razie po jeziorze została dziura. Odpowiedź wydaje się początkowo zabawna, jednak po chwili zastanowienia można ją uznać za predefinicję depresji w powieści: „Nie, skądże – błędny ognik wydawał się coraz bardziej bezradny – dziura to przecież jest coś. A tam nie ma nic”¹⁵. Owo NIC ma ogromną siłę przyciągania, tym większą, im rozleglejsze jest miejsce. W Dziwoborze nikt nie umie sobie wytłumaczyć, czym jest ta straszna sprawa, skąd się wzięła i jak jej przeciwdziałać.

12 Ibidem, s. 15.

13 Ibidem, s. 16.

14 Ibidem, s. 40.

15 Ibidem, s. 27.

Po radę i pomoc udają się więc wszyscy do Dziecięcej Cesarzowej. Kiedy czytelnik napotyka na jej opis, automatycznie nasuwa mu się skojarzenie z mamą Bastiana:

Dziecięca Cesarzowa uchodziła co prawda – jak już wskazuje jej tytuł – za władczynię wszystkich nieprzeliczonych krain bezkresnego fantazjańskiego imperium, ale w rzeczywistości była czymś dużo większym od władczyni, a lepiej powiedziawszy: czymś zupełnie innym. Nie panowała, nigdy nie stosowała przemocy ani nie czyniła użytku ze swej władzy; nie nakazywała niczego i nikogo nie sądziła, nie interweniowała nigdy i nigdy nie musiała bronić się przed napastnikiem, bo nikomu nie przyszłoby do głowy zbuntować się przeciwko niej lub zrobić jej coś złego. Wobec niej wszyscy byli uważani za równych. Ona tylko istniała, ale istniała w sposób szczególny: była ośrodkiem wszelkiego życia w Fantazjanie. [...] Bez niej nic nie mogło trwać, tak jak nie mogłoby trwać ludzkie ciało bez serca. Nikt nie zdołał w pełni pojąć jej tajemnicy, ale każdy wiedział, że tak było. Toteż wszystkie stworzenia zamieszkujące to cesarstwo darzyły ją jednak respektem i wszystkie jednako niepokoiły się o jej życie. Bo jej śmierć byłaby zarazem końcem ich wszystkich¹⁶.

Bastian jako protagonista powieści jawi się jako typowy nastolatek w bardzo trudnym emocjonalnie momencie życia. Obrazuje swoje stany depresyjne NICOŚCIĄ. Nicość staje się metaforą smutku, który pojawiwszy się na skutek straty ukochanej mamy, przybiera na sile, przeradza się w depresję, która druzgocze wszystko: tego, co stracił Bastian, nie można zastąpić niczym innym, pozostaje więc nicość. Dopiero kiedy nicość zawładnęła już prawie wszystkim, Bastian uświadamia sobie, że jest bohaterem własnej historii. Że jego smutek po śmierci mamy pogrążył go w bagnie smutku i pozwolił na utratę dziecięcego świata (tu automatycznie nasuwa się najsmutniejsza chyba scena w powieści i filmie, kiedy Atreju musi na Bagnach Mroku pożegnać się na zawsze ze swoim najwierniejszym przyjacielem, koniem Artaxem).

Próba terapii protagonisty powieści według obecnych standardów psychoterapeutycznych polegałaby na zastosowaniu treningu ekspozycyjnego, integracji Ja realnego z Ja idealnym oraz – przede wszystkim – na odkryciu oraz nazwaniu problemu, z jakim Bastian jako pacjent zgłosiłby się po pomoc. Przy pomocy Atreju Bastian przestaje koncentrować się na własnym smutku i w sposób niezmiernie empatyczny towarzyszy dzielnemu wojownikowi w wypełnianiu misji ratowania Fantazjany. To w nim Bastian upatruje swoje Ja idealne: „Bastian dużo by dał, żeby być taki jak Atreju. Wtedy by im wszystkim pokazał”¹⁷. Zależniony

¹⁶ Ibidem, s. 38–39.

¹⁷ Ibidem, s. 63.

chłopiec, nieakceptowany i wyśmiewany przez rówieśników, podejmuje próbę przezwyciężenia smutku i lęków. Wykorzystuje w tym celu tzw. trening ekspozycji – czyli permanentną konfrontację z tym, co boli najbardziej. W świecie badań literatury wypadaloby uznać, że bohater używa swojego największego talentu – wyobraźni. To ona pozwala mu nadać imię Dziecięcej Cesarzowej. Nazwanie Cesarzowej jest tożsame nie tylko z uświadomieniem sobie faktu bezpowrotnej utraty mamy, ale staje się też początkiem pracy terapeutycznej w procesie zdrowienia. W tym miejscu, która ma na celu przezwyciężanie depresji bohatera oraz zintegrowanie jego osobowości. Jedynie poprzez odkrycie i nazwanie problemu – w literackim świecie powieści jest to tożsame z urealnieniem śmierci matki wskutek nadania imienia Cesarzowej – w procesie terapeutycznym dochodzi do przełomu.

Bibliografia

- Ende M., *Niekończąca się historia*, przeł. S. Błaut, Siedmioróg, Wrocław 2001.
- Rogers C., *Personality Psychology. Presentation*, <https://slideplayer.com/slide/10803713/> [dostęp: 13.01.2020].
- Seligman M.E.P., Walker E.F., Rosenhan D.L., *Psychopatologia*, przeł. J. Gilewicz, A. Wojciechowski, Zysk i S-ka, Poznań 2001.
- Trempała J., *Psychologia rozwoju człowieka*, WN PWN, Warszawa 2011.

The anatomy of depression in *The Neverending Story* by Michael Ende

In only two generations, depression has become the most commonly diagnosed mental disorder among teenagers. Youth depression is one of the threads in the novel *The Neverending Story* (1979) by Michael Ende. The paper analyzes the mechanisms of action of the protagonist, Bastian Baltazar Buks, specifically the ten-year-old's behavior after the death of his mother, from the point of view of developmental and clinical psychology. His traumatic experience and misunderstanding with his emotionally isolated father resulted in the boy's intuitive search for a way out of the overwhelming emptiness and desperate attempts to function in a brand new reality.

Keywords: depression, developmental psychology, clinical psychology, Michael Ende

Beata Kołodziejczyk-Mróż – absolwentka filologii germańskiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, w 2009 roku uzyskała stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II, stypendystka DAAD (Freie Universität Berlin, Katholische Universität Eichstätt); obecnie pracuje jako adiunkt w Uniwersytecie Pedagogicznym im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie na kierunku filologia

germańska; mgr psychologii o specjalności psychologia kliniczna i osobowości. Zainteresowania badawcze: literatura i kultura europejska XIX i XX wieku, literatura fantastyczna, psychologia a literatura. Ważniejsze publikacje: *Kobieta samotna w twórczości E.T.A. Hoffmanna* (w: *Samotność – aspekty, konteksty, wymiary*, t. I, 2016); *Poetik des Schweigens – zum Roman „Die größere Hoffnung” von Ilse Aichinger* (w: *Anwendungsorientierte Darstellungen zur Germanistik, Perspektivenwechsel Band 4*, 2017); *Lustrzane odbicie artysty geniusza w powieści Pamiętnik diabła – E.T.A. Hoffmann na tropie...* Dietera Hirschberga (w: *Kultura w świecie luster: jeszcze o niepowtarzalności i multiplikacjach w sztuce XX i XXI wieku*, 2017).